

A TUDOMÁNYOS-TECHNIKAI FORRADALOM ÉS A SZEMÉLYISÉG FEJLŐDÉSE¹

LICK JÓZSEF

Berend T. Iván elvtárs igen sokrétűen elemezte a címben jelzett problémák oktatási oldalát. A következőkben részben az általa elmondottak alátámasztásául, részben kibővítéséül a tudományos-technikai forradalom és a személyiség fejlődése kapcsolatának néhány vonatkozásáról szólnék, különös tekintettel a munka alkotó jellegének elmélyülésére.

A tudományos-technikai forradalom elválaszthatatlan része a kommunizmusba való átmenet világtörténelmi folyamatának, egyben a sokoldalú személyiség, a „totális ember” kibontakozásának. Mindinkább igazolódik, hogy a jövő társadalmában a nem tudományos alapokon nyugvó, közvetlen munkatevékenység fokozatosan jelentéktelen arányúvá csökken, továbbá, hogy „a társadalmi egyén kifejlődése az, ami a termelés és a gazdaság nagy alappilléreként jelenik meg”.² Marx e gondolatait alátámasztja, hogy már a tudományos-technikai forradalom kezdetén egyre több széles műveltségű, alkotó munkára és a gyors technikai változások követésére képes munkaerőre van szükség.

A termelés automatizálásával és kibernetizálásával a mechanikus, monoton, rutin jellegű fizikai és szellemi tevékenységeket egyre inkább gépi-technikai rendszerek végzik el. Így egyfelől a fizikai munka mind nagyobb mértékben telítődik szellemi tartalommal, másfelől állandóan nő a szellemi munkát végzők aránya. Mindez a szükségletek minőségi átalakulásához is elvezet, s lényeges előfeltétele annak, hogy ne csupán a „birtoklás” (fogyasztás) legyen-lehessen a tartalmuk, hanem a kiteljesedő alkotó tevékenységformák is egyre inkább a részükké váljanak.

Ez a történelmi perspektíva, illetve már ma fellelhető csirái természetesen nem fedhetik el, hogy korunkban és a közeljövőben — a komplex gépesítés és a részleges automatizálás idején — a munkafajták jó részénél még az ellentétes folyamat is lejátszódik.

A tudományos-technikai forradalom — kibontakozásának mértékében — egyrészt kiváltja az alkotó tevékenység és az alkotás iránti szükséglet társadalmi méretű elterjedését, másrészt — korai fázisaiban — fenntartja, sőt bizonyos mértékig fokozza a munkák „feldarabolódását”, növeli a mechanikus

¹ A hozzászólás egy közeljövőben megjelenő tanulmány alapján készült.

² Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. Második rész. MEM 46/II. köt. Bp. 1972. 169. o.

rutinmunkát, sok területen pedig továbbra is megmarad a nehéz fizikai munka. Mindez különösen fontos, ha figyelembe vesszük, hogy hozzávetőleges prognózisok szerint Magyarországon a teljesen automatizált munkahelyek aránya 1980-ban még csupán 5–6 %, 2000-ben is csak kb. 10 % lesz.

Számolnunk kell azzal, hogy mind a társadalmi, mind az egyéni fejlődés egyik alappillére hosszú ideig a specializált szakmai tevékenység marad. A szakmai egyoldalúságot tehát ma még nem lehet kiküszöbölni. Joggal állíthatjuk tehát, hogy a szocialista személyiség eszményéhez hozzátartozik a „szakember” fogalma is — ez persze nem tévesztendő össze a „szakbarbár” egyáltalán nem kívánatos típusával. Ezért kell — s ez ma már elérhető cél — a szakmai fejlődéssel azonos súlyt helyezni a személyiség általános és világnézeti-politikai műveltségének elmélyítésére is.

Hogy a társadalom széles rétegeiben miként lehet a marxista világnézetbe integrált átfogó műveltséget kialakítani — túl a lexikális ismeretek véletlenszerű halmazának elsajátításán —, ez akkora külön témakör, hogy részleteire nem térhetek ki. De erre szükség sincs, mivel az ezzel összefüggő lényeges problémákat Berend T. Iván igen behatóan elemezte.

A szűkebb témánál maradvá megállapítható, hogy napjainkban általában egyre differenciálódó konkrét szakmákat kell tanulni, mivel azonban közülük mind több integrálódik is, a korábbiaknál többoldalú, „szélesebb profilú” foglalkozásokat kell elsajátítani. Ugyanakkor viszont a kézügyességen alapuló szakmák egyre inkább kiszorulnak — minél bonyolultabb egy gép, annál könnyebben kezelhető —, s mind több betanított munkásra is szükség van. Erről az elhangzott előadásban konkrét előrebecslési adatokat hallottunk. Ezekből is kitűnik, hogy milyen feszültségeket okoz majd 1990-ig a sok „feleslegessé” váló szakmunkás, illetve a „hiányzó” betanított és segédmunkás.

De e folyamat mélyén is ott rejlik, hogy a termelésben növekszik az intellektuális ismeretek szerepe. Jelentőségük persze a tudományos-technikai haladás magasabb fokain válik döntővé: itt bizonyos szakmák oly gyorsan változnak majd, hogy egy emberöltő alatt többszöri „átállítás” is szükségessé válhat. A szakmákravaló „rátanulás” és a váltogatásuk lehetővé teszi a személyiség képességeinek sokrétű kiművelését, illetve fejlődése ma még széles körű és viszonylag korán beálló stagnálásának megszüntét. Ezt a tudományos-technikai forradalom azzal is elősegíti, hogy a művelődési struktúra hangsúlyát nagy mértékben az általános műveltségre, a „transzfer”-ismeretek szerzésére, illetve az állandó továbbképzésre helyezi. Ez oldhatja majd meg az ún. „dekvalifikáció” hosszú ideig még szükségképpen fennálló problémáját is.

Szeretném közbevetőleg megjegyezni, hogy szocialista társadalmunk már ma sok tekintetben elébe vág az itt jelzett folyamat negatív oldalainak: igyekszik növelni az alkotó munka presztízsét, továbbá — alapvető céljainak megfelelően is — az általános műveltséget. Kétségtelen, hogy mindez ugyancsak további feszültségek forrása. Ezt jelzi pl. a fiatalok pályatervei és a társa-

dalom munkaerő-szükséglete közötti ellentmondás. Ezt Subkin szovjet szociológus igen szellemesen egy a talpán és egy a csúcán álló piramissal szemlélteti. Az első a társadalom munkaerő-szükségletét, a második az egyéni pályatervek mennyiségét fejezi ki munkafajták szerint, s együtt azt jelzik, hogy annál több a szubjektív igény bizonyos munkákra, minél kisebb mértékben van rájuk társadalmi szükséglet, és viszont.³

Anélkül, hogy az idevágó szerteágazó problémákra kitérnék, megjegyzem, hogy a két piramis — ha teljesen sohasem fedheti is egymást — csakis a tudományos-technikai forradalom szocializmusban való kibontakozásával „csúszhat egymásba”.

Azt is látnunk kell, hogy a mechanikus, rutin jellegű tevékenység kényszerűen alól a munkaszervezet tagjai csak akkor szabadulhatnak fel, ha nem különülnek el egymástól tulajdon nélküli végrehajtókká és a fő célokat kitűző — tulajdonos-fogyasztókká, hanem — saját munkamegosztási helyük szerint — mindkét tevékenységfázis részesei.

A jövőben feltehetően olyan munkaszervezeti és irányítási keretekre lesz szükség, amelyekben a munkaközösségek a különböző célok szerint át- meg átrendeződhetnek, s ezzel tagjaik a konkrét munkájukat bizonyos mértékig megválaszthatják, váltogathatják. A munkamegosztás tehát megmarad, de formái megváltoznak: a minden alkotó tevékenységre jellemző fő tevékenységfázisok személyi és csoportthatárai rugalmassá válnak.

A tudományos-technikai forradalom során kifejlődő munkatevékenység lényegesen megváltoztatja az emberek fizikai és pszichikai igénybevételének hagyományos arányát, növelve az utóbbiét. Ennek azután sok fontos következménye lesz, az élettaniaktól kezdve számos egyében át, egészen a társadalom-politikaiakig. Így pl. a fokozott követelmények új képességek kialakulásához, sőt dominanciájához is vezetnek. Minderre elő kell készíteni a felnövekvő nemzedékeket, elsősorban a munkák tudományos értékelése objektív alapjainak a jelenleginél mélyebb feltárásával, hogy adekvátábban alakíthassuk a képzés, a személyi kiválasztás és alkalmassá tétel, az anyagi és eszmei-erkölcsi ösztönzés egész rendszerét.

Igen fontos annak a további tudományos vizsgálata, hogy a tudományos-technikai forradalom hogyan módosítja majd az alkotó és nem-alkotó jellegű munka arányát a társadalmi munkamegosztásban. Itt egyrészt annak a tendenciának a konkrét és folyamatos elemzésére van szükség, hogy objektíve miként szélesedik az alkotó tevékenységek köre, s ugyanakkor hogyan alakul a nem alkotó munkákhoz való viszonyuk. Másrészt azt kell kutatni, hogy miként gyarapíthatók minden munkaterület alkotó mozzanatai.

Régi közismert tétele a marxista társadalomtudománynak, hogy a munka alkotó jellegének és az alkotó szükségleteknek egyéni „szóródásuk” is van.

³ V. Subkin: A pályaválasztás néhány szociológiai összefüggése. Szociológia 1976. 1. sz. 39–41. o.

Ez többek között azzal függ össze, hogy a munkához való viszony a személyiség egész fejlődésének is következménye. Márpedig az egyén alakulására és magatartására a gazdaságiakon és a technikaiakon kívül még sok egyéb tényező is hat, így pl. a politikai, a szociális, a kulturális-művelődési viszonyok stb. Mindezek közrejátszanak a társadalmi környezettől viszonylag különálló személyiség belső struktúrájának sajátos „szerveződésében”. E struktúra — a magatartás, a világnézet, az erkölcsi-politikai tudat, a szakismeret, a képességek és a szükségletek, bizonyos alapvető pszichikus tulajdonságok, funkciók és állapotok rendszere — ugyanis az egyén egész előző fejlődésének, a környezetével térben és időben differenciált viszonyának eredménye. Ebből következik, hogy az azonos technikai-gazdasági jellegű munkafajták is különbözőképpen hatnak az egyének fejlődésére. Ez felhívja figyelmünket arra, hogy a munka alkotó vagy nem alkotó jellegét nem szűkíthetjük le a gazdasági-technikai vonatkozásokra, hanem idevágó állapota, illetve kibontakozása a társadalmi — közöttük az individuális — viszonyok összességének a függvénye.

Az alkotó munka, tevékenység iránti szükséglet nem csupán új anyagi vagy szellemi terméket hoz létre, hanem a társadalmi viszonyokat és az emberi közösségeket is alakítja. A termelőerők és a társadalmi viszonyok rohamos fejlődése azt mutatja, hogy egyre kevésbé beszélhetünk az alkotás individuális formáiról. A tudományos-technikai forradalomban pl. szükségképpen növekszik a munka „kollektivitása”.

E rendkívül összetett és ellentmondásos folyamatot itt éppen csak körvonalazni tudom.

Egyfelől a termelési ágak akkora és olyan bonyolult termelési rendszerek-ké integrálódnak, hogy a termelőerők igen nagy mértékben túllépik az országhatárokat. A termelőtevékenység kollektivizálódási tendenciáját mint a gépesítés következtében létrejövő „technikai szükségességet” Marx már vagy egy évszázada megállapította.⁴ A gépi rendszerek automatizálása és kibernetizálása nagymértékben gyorsítja és általánosítja ezt a munkafolyamatok fokozott összehangolásának igényén nyugvó tendenciát. Zárójelben jegyzem meg, hogy — mint mindenütt — itt szintén megjelenik az ellentétes folyamat is: az automatizált munkafolyamat bizonyos fázisaiban a dolgozók fokozott mértékben elszigetelődnek a munkatársaiktól. E problémát itt nem részletezhetem, csupán annyit jegyezhetek meg, hogy már ez egymaga is megnöveli az emberek egymáshoz való viszonyának a jelentőségét.

Másfelől, miközben a hallatlanul nagyarányú technikai fejlődés „az emberi erőnek természeti erőkkkel, a tapasztalatszerű gyakorlottságnak pedig a ter-

⁴ „A gépi berendezés, egyes később megemlíthető kivételekkel, csak a közvetlenül társadalmiasított, vagyis közös munka kezében funkcionál. A munkafolyamat kooperatív jellege most tehát technikai szükségességgé lesz, amelyet magának a munkaeszköznek a természete diktál.” Marx: A tőke. I. könyv. MEM 23. köt. Bp. 1967. 359–360. o.

mészettudomány tudatos alkalmazásával való helyettesítését feltételezi”,⁵ maga a tudományos tevékenység is mind szervezetileg, mind intézményileg egyre jobban integrálódik, a kutatási eredményeket egyre inkább az ún. „felfedező iparágak”, a „tudománygyárak” állítják elő. Minden idevágó adat azt mutatja, hogy világszerte rohamosan nő azoknak a tudományos eredményeknek a száma, amelyeket kutatóintézmények és -csoportok hoznak létre.

A munka kollektivizálódásának pozitív folyamata azonban ellentmondásokkal terhes. Így pl. míg régebben alkotásait az egyén a saját személyes képességeire és erőfeszítéseire vezethette vissza, azok tehát az ő egyéniségének jegyeit hordozták, most valamiféle „deperszonalizálódás” megy végbe: az alkotó „eltűnik” az alkotás mögött, „feloldódik” a csoportban, az intézményben, a szervezetben. E tendencia megjelenési módja nem szakítható el a kereteit alkotó társadalmi rendszertől: a kapitalizmusban leküzdhetetlen elidegenedési folyamat, a szocializmusban viszont mindinkább oldódó ellentmondás.

A kollektíva vagy szervezet közös tevékenységének részese igenis végezhet alkotó munkát, áthathatja az alkotás extrém intellektuális élménye. Sőt éppen a szocialista társadalmi viszonyok, közösségek ismertethetik fel az egyénnel bármely munka társadalmi jelentőségét és értelmét, azt, hogy az egyéni, a résztvevő tevékenységek egy nagyobb alkotó folyamatba illeszkednek. Az effajta alkotó részvétel nagymértékben függ attól, hogy a társadalmi — természeti, politikai, kulturális — tevékenységeknek mindig kereteit képező intézményrendszer és a szocialista közösségek milyen fejlettek, hogy pl. ez utóbbiak mennyire képesek kapcsolatot teremteni a tágabb közösségekkel, a szocialista társadalom egészével, hogy a szocialista demokráciának miként sikerül aktivizálnia az egyént az átfogóbb feladatok megoldásában és hogy mindezek mennyiben szolgálnak az egyéni fejlődés konkrét „terepéül”.

E probléma fontosságát aláhúzza, hogy a munkakollektívák, a vállalatok, a téészek (de ugyanígy a hivatali, az állami, a kulturális, a tudományos stb. munkahelyek) a szocializmusban nem korlátozódhatnak csupán szűkebb, „formális” feladataikra. Ugyanis mindegyikük egyben politikai, szociálpolitikai, világnézeti, kulturális és erkölcsi feladatokat is ellát. A szocialista országokban egyre erősödik az ember társadalmi viszonyainak egészét komplex módon figyelembe vevő szociális tervezés.

Az elmondottak azt jelzik, hogy az alkotó tevékenység iránti szükséglet, valamint az ennek megfelelő képességek a munka technikai jellegű változásai mellett döntő mértékben a társadalmi viszonyok, a szocialista közösségek fejlődésének függvényei.

⁵ Uo. 359. o.